v..kk HkkÅ lkBs ;kaP;k lkfgR;krhy % uk;d ukf;dk

Mk- fnyhi lkor
मराठी विभाग, श्री f" ावाजी कॉलेज, कंधार

महाराश्ट्रातील सांगली जिल्हयातील कृश्णा–वारणा नदीखो–यातील वाळवा तुाक्याच्या वाहेगाव या लहान" ा खेडयामध्ये अण्णाभाऊ साठेच्या आई–वडिलांनी गाव सोडले. वाटेगाव ते मुंबई पायी प्रवास करून, चिरागनगरी मुंबई येथे वास्तव केले. कापड दुकानावर नवे जुने रेडिमेड कपडे गल्लीमध्ये हिंडून विकण्याचा रोजगार मिळाला. दुकानावरील पाटयांची नावे वाचण्याचा छंद जडला यातूनच अण्णाभाऊ साठे मधला प्रतिभेचा उपजन कलाकार आणि साहित्यिक जागा होऊ लागला.

अण्णा भाऊ साठे यांनी साहित्य विपूल प्रमाणात लेखन केले कथा, कादंबरी, नाटक, लोकनाटय, पोवाडा, लावणी, प्रवासवर्णन इ. प्रकारचे चौफेर लेखन करणारे प्रतिभासंपन्न लेखक म्हणून पाहिले जाते. आपल्या साहित्यातून वेगवेगळया जाती धर्मातील समाजघटकांचे चित्रण केलेले आहे. दलित, उपेक्षित समाजातील नव्हे, तर भाहरांतून भाोि" ाक, श्रमिक, झोपडपटयातून जीवन जगण्यास धडपडणारा माणूस देखिल अण्णाभाऊंनी नायक–नायिकेच्या रूपातून पुढे आणलेला आहे. तसेच अण्णाभाऊंनी मध्यमवर्गीयांचे भाववि" व ओलांडून कश्टकरी, भोतमजूर, दलित यांच्या जगण्यातील संघर्शाबरोबर ग्रामपातळीवरील संघर्शाची कथा मांडली.

आजच्या समाजजीवनामध्ये अण्णाभाऊंचा जयजयकार केला जातो. जयंती, मिरवणूका काढल्या जातात. परंतु आजचा समाज त्यांच्या यापासून कोसो दूर आहेत. म्हणून अण्णाभाऊंच्या साहिहत्याचे वाचन केले पाहिजे. अण्णाभाऊंनी आताच्या साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आहे. आम्ही मात्र बौध्द मातंग समाज दूरावत आहेत. अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य म्हणजे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मानवी मूल्याची जोपासना करणारे साहित्य आहे. आंबेडकरी विचारधारा त्यांच्या अनेक कथा कादंब–यामधून प्रत्ययास येते.

अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून बदलाची, परिवर्तनाची मागणी करणारे नायक–नायिका उभ्या केल्या. माणसाला माणूस म्हणून जगता यावं. यासाठी संघर्शाच्या गोफणीचे विशमतावादी टोळेक्यांना विखळून समतेची, बंधुत्वाची, न्यायाची, रकतेची, मागणी करून, विशमतेची मुठमानी करणारे साहित्य लेखन केले.

अण्णाभाऊंच्या समग्र साहित्यलेखनाचा आत्मा म्हणजे सामान्य माणसांच्या पोटातील आग आहे. पोटाच्या टिचभर खळगीसाठी वण–वण फिरणारा, भाकरीसाठी जमीनदार, इनामदाराचा त्रास भोगणारा, पोटासाठी व पोटच्यांसाठी बळविकणारा, पण माणुसकी जपणारा समान अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून उभा केला. अण्णा भाऊ साठे म्हणतात दुबळे, लाचार दिवाणे जिणे सोडून जे लढतील ते

विजयी होतील. हातावर हात धरून बसल्याने कोणी काही देणार नाही. स्वतःचा f" ाल्पकार झाले पाहिजे. त्यासाठी दोन हात केलेच पाहिजेत, मजुरांची, भुकेल्यांनी, पिडितांची, दलितांनी, मागासवर्गीयांनी भटक्या–विमुक्तांनी पुढे सरसावले पाहिजे.

अण्णा भाऊंचं जगणं एकटयांच नव्हतं, संबंध अस्पृश्याचं होतं, गावकोसाबाहेरील राहण्यांच होतं, अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यातून दलितांना, कश्टक–यांना सांगितलेली, 'तू गुलाम नाहीस, तूच या वि" वाचा निर्माता–कर्ता आहेस आणि हे वि" व तुझया हातावर तरलं आहे, त्यांच्या साहित्यातील सारी माणसे लढाऊवृत्तीची आहेत अन्यायाविरूध्द लढणारी मैदानात हार न मानणारी ही माणसे आहे, गावासाठी, सिमेंसाठी लढणारी माणसे आहेत. आपण सॉफटवेअर आहोत. पंरतु हार्डवेअरचे काम आपणाला या व्यवस्थेने करून दिले नाही. म्हणून आपणाला या जगाच्या स्पर्धेत टिकायचे जगायचे असेल तर आपण f" ाक्षण घेवून त्यांच्या बरोबर टिकले पाहिजे. बहुसंख्याक बहुजन समाज आज सा–याच पक्षांची वोटबॅक बनला आहे. हे पक्ष बहुजन समाजास जाती पोटजातीच्या नावाने फुट पाडून, लाखो रूप्ये वाटून आपली राजकीय पोळी भाजून घेत आहेत. आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून 70 वर्शे झाली तरी सामाजिक भाोशणं होत आहे. अण्णाभाऊंच्या कथा दुःख, दारिद्रय, अपमान, उपेक्षा, अन्याय झुगारून देवून न्याय मागत आहे.

तारगाव या खेडयाच्या प्रसंगावर आधारित 'धडग्यातील हाड' कथा आहे. या गावच्या परिसरात धनगर समाजातील मल्ला नावाचा तरूण, तडफदार गुंड येथील गोर–गरीब, लोकांना त्रास देवून छळ करते, सात हजार रूपयांनी खंडणीची मागणी करतो, खंडणी नाही दिली तर तारगाव जाळण्याची धमकी देतो. या धमकीला भिऊन जमीनदार, पाटील, कुलकर्णी, वाणी, सावकार, इनामदार, खंडणी देण्यास तयार झाले. परंन्तु महार, मांगानी खंडणी देण्यास नकार दिला. जाळपोळ, गुंडगिरी, बंड, जुलूम, अन्याय अत्याचार करणा–यांना खंडणी देऊ लागल्याने पुन्हा आपल्यावर अन्याय वाढेल. त्यामुळे मल्ल्याचा मुकाबला करण्यासाठी रामनाक महार, लखूमांग, सख्यारामोय" ाी सज्ज झाले. रायनाक महार मल्यांच्या ऊर फोडला, सर्वजन पळून गेले, मात्र रामनाक महार जबरजखमी होऊन चौकातच गतप्राण होतो. बजाजी पाटलांन रामनाकची हाडं आणून चौकात थडगं बांधल, गावासाठी मरणारा मर्द अक्षर कोरलं, भंडारा दरवर्शी सुरू झाला. पंरतु रामनाकच्या वं" ाातील नाना महाराचा 12 वर्शाचा कि" ाा मुलगा भुकेनपे तडफत होता. त्याला जेवायला कोणी देत नव्हते, उरलेले अन्न महार मांगाना बोलून देत होते. पंरतु 90 वर्शाचा म्हातारा राणोजी सांगतो की गावावर उपकार करणा–या रामनाकाचे नाव विसरले जाते. अण्णाभाऊ साठे सांगतात की लाचारी सोडा, हया धडग्यातील हाडं तुमची हायती, जावा घराला नि दुसरा भंडारा घाला पर हे मेल्याचे अन्न खाऊ नका, स्वाभीमान, चीड, संताप उफाळून खरकटयासाठी लाचार होणार नाही हे आत्मबल कथाकाराने राणोजीच्या बोलण्यातून व्यक्त केले आहे.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील अनेक नायक हे विविध प्र" नांसाठी जीवननिश्ठ पध्दतीने व्यक्त होतात. त्यांच्या साहित्यातील नायक क्रांतीकारी नायक आहे, आपला विचार मांडताना तो निर्भीडपणे मांडत असतो. कोंबडीचोर या कथेतील नायक रामू, स्वराज्य कोणाला प्राप्त झाले. हा विचार गांधीवादी पुढा–यासमोर बेधडकपणे टाळतो. नायक माणसावर प्रेम करणारा आहे. तसा तो या दे" ााला हजारो माणसांचे संसार तीन दगडाच्या चुलीवर व चिमुकल्या घरात कसे कोंडवाडयासारखे आहेत हा विचार करायला लावतो. हे नायक बंडखोर व क्रांतीकारी आहेत. या नायकांच्या इच्छा जबर आहेत. जगण्यासाठी ते कडेलोट करायला तयार आहेत. काबदाचे तुकडे गोळा करण्यांपासून ते ओझी करण्यापर्यंत काम करून पोट भरणारे आहेत. प्रसंगी चो–या आणि दरोडेही घालणारे आहेत. कारण पोटाची भूक हा त्यांच्या जीवन मरणाचा प्र" न आहे. हा नायक कुणाची लाचारी, गुलामगिरीही स्वीकारीत नाही ज्यांनी ही परिस्थिती निर्माण केली त्या माणसांच्या व व्यवस्थेविरूध्द ते बंड करतात.

अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील नायिका तेजस्वी व आक्रमक आहेत. स्त्री रेखाटनाची पारंपारिक भौली त्यांनी नाकारली. त्यांच्या नायिका दुर्बल असल्या तरीही त्या वेळप्रसंगी धैर्यवान बनतात. अब्रु" ाी खेळण्याचा प्रयत्न करणा–यांना नरडीचा घोट घेण्यासाठी नागिनी सारख्या फुत्कारतता. पदर कमरेला गुंडाळून, हातात कु–हाड घेवून प्रतिकार करणारी स्त्री त्यांना आवडते. स्त्रीने धाडसी, बाणेदार असावे ही त्यांची इच्छा होती. आपल्या कथा, कादंबरीतून नायिका लढवया, भीलवान, स्त्रीत्वाचा गौरव करणा–या, स्वाभीमानी, माणूसकीचा गहिवर असणा–या चित्रित केल्या आहेत. त्या अर्धि" ाक्षित असून अंधश्रदधा गुरफटून न जाता त्यांच्या ठिकाणी असणारा आ" ाावाद, जिद्द, चिकाटी, आत्मवि" वास वाखण्यासारखा आहे. 'जगा आणि जगू द्या' हे तत्वज्ञान मांडून विशमता आणि व्यवस्थेला नकार देवून समता, न्याय बंधुत्वावर आधारित विचार दिले.

अण्णाभाऊंनी संघर्श हे जीवनाचे सर्वोच्च मूल्य मानले. अण्णाभाऊंचे एकूण एक नायक आणि नायिका नित्कृश्ट दर्जाचे जीवन जगलेले आहेत. तथापि मुख्य म्हणजे ते सारे बंडखोर आहेत. आपले समाज जीवन विद्रुप करणा–या परिस्थितीविरोधात संघर्श करणारे आहेत.

बंड करणारे आहेत. हे नायक व नायिका नुसते रडत नाहीत तर लढतात कधी य" ास्वी होात. कधी अपय" ाी ठरतात पण लढतात लढत राहतात. कधी हा संघर्श भाहरातून काढणा–या झोपडपट्टीमधील माणसांचा असतो. कधी हा संघर्श सामाजिक न्यायासाठी असतो तर कधी पोटात अन्न घालण्यासाठी उचलेल्या कश्टाचा असतो. वारणेच्या खो–यात (मंगला) फकीरा, मास्तर, वारणेचा वाघ, अग्निदिव्य, या सर्व पराक्रमाच्या संघर्शाने ओतप्रोत भरलेल्या आहे. अर्थात हा संपूर्ण न्यायासाठी आहे. स्वाभिमान अन स्वातंत्र्यासाठी आहे. गुलामीचे जोखड फेकून देण्यासाठी आहे. त्याच्या पोटात नवनिर्मितीचे बीज आहे. 'स्म" ाानातील सोंग' मधील भिमा कोल्हयासमवेत झुंज देते. प्राण्यासोबत अन्नासाठी झगडा

करतो. स्वतःचे अन्न मिळविण्यासाठी कोल्हयांना पिटाळतो. सभोवतालच्या जीवनात गरीबांची भाकर झिसकावून चैन करणारी माणसं अण्णाभाऊंनी पाहिलेली आहेत.

अण्णाभाऊंच्या अनेक कादंब—या नायिकाप्रधान आहेत. चित्रा, वैजयंता, चंदन, चिखलातील कमळ, रत्ना, आवडी, टिळा लावते मी स्वतःचा या कादंब—यामधील नायिका स्त्रियांचे प्र" न मांडणा—या प्रतिनिधीक नायिका आहेत. तसेच माकडीचा माळ, दुर्गा, चंदन, आवडी, चित्रा, वैजयंता, रत्ना, निखारा, मधील फुला या अण्णाभाऊंच्या प्रातिनिधीक नायिका आहेत. त्यांचे वर्णन करतांना त्यांना पुरूशांच्या बरोबरीचा, सन्मानाचा, आदराचा दर्जा दिला आहे. अण्णाभाऊच्या नायिका जीवनदायिनी आहेत. स्त्रियांच्या संघर्शाच्या या नायिका भीलरक्षणासाठी, न्यायासाठी, जीवन जगण्यासाइी अत्यंत प्रतिकुलतेमध्येही निर्भयपणे स्वाभिमानाची लढाई लढतांना दिसतात. अ" ाा कथा, कादंब—यातून साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे यांचा सारखे मराठी साहित्याची निर्मिती होऊ भाकणार नाही.

संदर्भ :

1. लोक" ााहीर अण्णाभाऊ साठे निवडक वाङ्मय : प्रका" ाक, महाराश्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
2. अण्णाभाऊ साठे, समाज विचार आणि साहित्य विवेचन बाबुराव गुरव 1991
3. अण्णाभाऊंचे कादंबरी वि" व — डॉ. प्रमोद गारोडे, कमल प्रका" ान 2006
4. प्रा. डॉ. नागोराव कुंभार, विचार भालाका, अण्णाभाऊ साठे वि" ोशांक वर्श 6 वे अंक 21 व 22 आवृत्ती जुलै, डिसेंबर 1992
5. संपा. िश ावाजी जवळगेकर, जननायक अण्णाभाऊ साठे अण्णाभाऊ साठे कला अकादमी व सं" ाोधन केंद्र, लातूर प्रथमावृत्ती 2007
6. नानासाहेब कठाळे, अण्णाभाऊ साठे, जीवन आणि साहित्य, अण्णाभाऊ साठे साहित्य प्रका" ा मंच, नागपूर द्वितीय आवृत्ती, 2001
7. वानखेडे, चंद्रकांत (संपा.) अण्णाभाऊ साठे : साहित्यद" ार्न, संकेत प्रका" ान, नागपूर 2016
8. अण्णाभाऊ साठे, व्यक्ती आणि वाङ्मय, आ" ाा धावडे
9. गुरव बाबुराव, अण्णाभाऊ साठे : समाजविचार व साहित्य विवेचन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबइ